

**Mərdanlı Humay Hüseynbala qızı28
FRIDRIX DÜRRENMATTIN YARADICILIĞINDA
POSTMODERNİST XÜSUSİYYƏTLƏR**

Məşhur İsveçrə yazıçısı Fridrix Dürrenmatt 1921-ci ildə Konolfingende anadan olub. O, tarixə, yunan mifologiyasına və ilahiyata olan marağını atasının protestant kahin olması ilə əlaqələndirirdi. Yaradıcılığa ilk əvvəl rəssamlıqla başlasa da, sonralar bu qabiliyyətinin əsərlərində yaratdığı obrazları öncədən düşünməyə vasitəçi olduğunu bildirirdi. Rəssamlıqda uğur qazanmaq üçün fəlsəfəni öyrənən Dürrenmattın bir çox fəlsəfi fikir və obrazları zaman keçdikcə daha böyük aktualıq kəsb edir. Dürrenmatt Danimarkalı filosof S. Kyerkeqor və fransız eqzistensialistlərinin əsərlərini daha dərinləndirən öyrənirdi.

Onun pyesləri 80-90-cı illərdə dünyanın otuz dörd ölkəsində yüz on səkkiz dəfə səhnələşdirilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəllifin məhdud sayda əsərləri tərcümə olunmuşdur. Məşhur yazıçının qonşu Rusiyada əsərləri daha çox tərcümə edilmiş, kitabları nəşr edilmiş, əsərlərinə filmlər çəkilmişdir. Rus ədəbiyyatşünaslığında F. Dürrenmattın yaradıcılığı ilə bağlı N. Pavlovanın "Fridrix Dürrenmatt" monoqrafiyası, E.V. Lyubavinanın "Deutschprache Gegenwartsliteratur aus der Schweiz", D. Zatonskinin "Şekspir, Strindberg, Dürrenmatt və müasir incəsənət" və "Friş və Dürrenmatt Teatri", Y. Arxipovun "Fridrix Dürrenmattın 14 tezi", beş cildlik "F. Dürrenmattın paradoksları və xəbərdarlıqları" adlı tənqidi məqalələr və rəylər də yazılmışdır.

Getdikcə F. Dürrenmatt bədii yazıçılığa meyl göstərməyə başladı. İlk hekayə və pyeslərini isə sosial ehtiyaclarını dəf etmək məqsədilə yazdı və 60-cı illərdə özünün yüksək yaradıcılıq zirvəsinə çatdı. "Böyük Romul", "Yaşlı xanımın qayıdışı", "Fiziklər" pyesləri dünya səhnələrini gəzdirdi.

O, Aristofanın, Plavtanın və Molyerin ənənələrini davam etdirərək, dramaturgiyanın ənənəvi qanunlarını rədd edirdi. Komediyanı həyatdakı faciələri göstərmək üçün ən yaxşı vasitə hesab edən Dürrenmatt dünyaya xüsusi optimistikliklə baxmağa heç bir səbəb görmürdü. Dünyadakı xaos və fəlakətlər qarşısında gülüş və qəhqəhə Dürrenmatt əsərlərinin ən xarakterik xüsusiyyətidir. F. Dürrenmatt bütün şübhələrə baxmayaraq, yumor hissini qorumağa çalışaraq, həyat sevincini itirmir və bunda heç bir ziddiyyət görmürdü. Onun fikrincə insan öz varlığında düşüncə və duyğuların ayrılmaz vəhdətini təmsil edir. Yəni bu dünyada sevinərkən, rəqs edərkən belə, insan hansı duruma düşdüyünün fərqi olmalıdır. Bu həqiqətləri dərk etmək üçün yazıçı tamaşaçının faktlar arasındakı əlaqəni görməyə məcbur edir. Məsələn, insan, atom bombasını yaradarkən artıq onun gələcəkdə yarada biləcəyi fəlakətləri görməli idi.

Zamanla bəzi yazıçıların bəzi əsərləri öz aktuallığını və oxucuya təsir qabiliyyətini itirir. Bu fikri F. Dürrenmattın yaradıcılığına şamil etmək olmaz. Məsələn, "Fiziklər" pyesində dəlixanada özlərini dəli adı altında gizlədən üç fizikin dilindən səslənən "Ya biz dəlixanada qalacağıq, ya da dünya özü dəlixanaya çevriləcək" [1.səh.272] - replikası dünyada bütün insanlığa toxuna biləcək mənə daşıyır. Beləki, "Fiziklər" pyesinin əsas süjet xəttini yaradılan atom bombası və onun insanlığa gətirə biləcəyi fəsadlar (Herasimo və Naqasaki partlayışı) təşkil edir. Hələ 50-ci illərdə Dürrenmatt planetin təhlükəli ekoloji vəziyyəti barədə yazaraq, bütün siyasətçiləri insanlığın taleyi barədə düşünməyə çağırırdı (1950-ci ildə yazdığı "İnsan taleyi" məqaləsi).

Frans Kafkanın yaradıcılığı boyu təqdir olunmayan parabolaları Fridrix Dürrenmattın erkən hekayələrində də iz qoymuşdur. Dürrenmattın ilk təcrübə ədəbi əsərləri müharibə illərində yazılmış "Milad" ("Weihnacht"), "Dirijor" ("Der Folterknecht"), "Oğul" ("Der Sohn") və digər hekayələr idi. Bu erkən hekayələrdə təsvir olunan daim şübhəli avtobuslar, çirkləndirici havadakı qorxunc rəng tam zamanın - İkinci Dünya müharibəsinin ruhunda idi. Dürrenmatt bu hekayələrini öz dramaları üçün "eksperimental sahə" adlandırmışdır. 1947-ci ildə teatr üçün yazdığı "Kitab deyir..." adlı ilk pyesindən sonra 1949-cu ildə həm tarixi, həm də tarixi olmyan "Böyük Romul" pyesini yazdı. Pyesin tarixiliyi onun süjet xəttinin 476-cı ildə Qərbi Roma İmperiyasının imperatoru Avqust Romula həsr olunmuşdu. Tarixi olmamağı isə onunla izah edilir ki, əslində müəllifi düşündürən heç də Roma İmperiyasının süqutu deyildi. Qərb tənqidçiləri F. Dürrenmattı "nahamvar" yazıçı kimi qəymətləndirirdilər. Onun paradoksal və şişirdilmiş, riskli situasiyalar yaratmasında məqsəd, tamaşaçıda və ya oxucuda formalaşmış standartlaşmış şüurun qarşısını almaq idi.

Bertolt Brext nəzəriyyəsinin F. Dürrenmatt yaradıcılığında böyük rolu olsa da, Brext və Dürrenmattı müqayisə edərkən, əhəmiyyətli bir fərq aydın olur. Brext cəmiyyəti dəyişdirmək imkanını teatrda görürdü. O, tamaşaçının fikrini bir istiqamətə yönəltməyə çalışırdı. Eyni zamanda Brextin marksist mövqeyi də məlum idi. F. Dürrenmatt isə burjuaziya cəmiyyətinə və dövrünün siyasi məcrasına tənqidi münasibətini "ədəbi aktivliyi" ilə bildirirdi. O, İsveçrədəki sosial münasibəti kəskin tənqid edirdi. Brext marksist düşüncələri üstün tutaraq, fərdiliyin kollektivə tabe olmasının tərəfdarı idi. Dürrenmatt isə didaktik elementləri inkar edirdi. Marksist düşüncələri o, 1964-cü ildə Sovet İttifaqına olan səfərindən sonra tamamilə inkar etdi. 1970-80-cı illərdən başlayaraq, cəmiyyətdə yeni proseslər başladı. Bir çox

tənqidçinin fikrincə Dürrenmatt bütün əsərlərində öz ideyalarını təkrar edir. Yardacılığının bu dönəmində onun pyesləri əhəmiyyətli dərəcədə uğur qazana bilmədi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı sonralar öz janr üslubunu yaratmağa müvəffəq oldu. Dürrenmattın dünyagörüşü arxetipik xarakter daşıyır. Daim xaotik dünyaya qarşı insanın gücsüzlüyünü və çıxılmazlığını xatırladır. F. Dürrenmatt dünyanın xaotikliyi onun sürətli inkişafı ilə əlaqələndirərək, onu insanlıq qarşısında dayanan bir canavara bənzədir. Yazıçı bu hissini dünyadakı mövcud vəziyyət, dövlət quruluşları və müxtəlif təşkilatların terroru və sürətli texnikləşdirmə ilə izah edir. Əslində F. Dürrenmattın sivil cəmiyyətdə mövcud olan mənfilikləri tənqid etməsi ağırlı suallara cavab deyil. Dürrenmattın gündəmə gətirdiyi münaqişələr bir insanın hər zaman qarşılaşdığı ilkin münaqişələrdir. Dürrenmattın qəhrəmanları bu amoral dünyada faciəvi nəticələrə səbəb olan qərarlar qəbul etməyə məcburdur. Onun əsərlərinin əsas mövzusu sosial dövlət, kapitalist sistem və atom müharibəsi deyil, -xəyanət, günahkarlıq, cəza, azadlıq, ədalət, yəni əxlaqdır. F. Dürrenmatta görə insan beyni yüksələn sürətlə inkişaf edir. Beləliklə də, insanın dərk etmə qabiliyyətinin hissetmə qabiliyyətindən çox öndə olması ziddiyyəti yaranır. Beynin sürətli inkişafı gələcəkdə baş verə biləcək böyük fəlakətlər deməkdir. F. Dürrenmatt bunu “Fiziklər” pyesində istedadlı fiziklərin özlərini dəliliyə vuraraq dəlixanaya məhkum olmaları şəklində göstərir. Dəli adı altında gizlənən fiziklər dünyanı öz təhlükəli ixtiralarından bu yolla qorumağa çalışırlar.

“Nüvə fəlakətindən sonra dünyada artıq nə qalib, nə də məğlub olacaq...” [2.146] mühakiməsi Dürrenmattın “Tibetdə qış müharibəsi” (“der Winterkrieg in Tibet”) adlı povestində irəli sürülür. Bir çox dövlət və xalq məhv olduğu dünyada təsadüfən sağ qalanların isə hansısa bir administrasiyaya tabeçiliyi şəklində kimlə və nə uğrunda mübarizə aparmaları anlaşılan deyil. Labirint və tunnel Dürrenmatt nəsrində ən qabarıq məfhumlar sayılır. “Tibetdə qış müharibəsi” povestində labirint (yeraltı tunnel) ağılı itirmiş, lakin hələ sağ qala bilmiş insanların sığınacaq yeri kimi göstərilir. Yəni F. Dürrenmattın nəsr əsərlərindəki həyat eşi eyni zamanda bəşəriyyətin gələcəyinə görə qorxu hissi ilə müşayiət olunur.

İlk bədii nəsr sahəsində təcrübələrində Dürrenmatta görə insanın vəziyyətinin ikili olduğu aydın olur: o cəllad da ola bilər, qurban da. Hansısa bir hüquq müdafiəçisi sonda özü də qurbana çevrilə bilər. F. Dürrenmatt əsərlərinin güclü fraqmentlərindən biri bitməmiş “Şəhər” romanının bir parçasıdır: “Uzaqdan gözəl, yaxınlaşarkən qorxulu - üzəri sis və zəhərli dumanla örtülmüş şəhər və evlərinə qapanmış, heç nəyə münasibət bildirməyən sakinlər...” [3]. Və Dürrenmatt nəsrinə məxsus xüsusiyyət: gözlənilmədən hərəkətsizlik dinamika ilə əvəz olunur. Körpü etiraz edən insan kütləsinin ağırlığına tab gətirməyərək çökür.

“Şəhər” romanının üslubu alman ekspressionizminin üslubunu xatırladır. Oxşar gərginlik və mücərrədlik...

Dedektiv janrda yazan Fridrix Dürrenmatt təkcə İsveçrədə deyil, həmçinin Avropa ədəbiyyatı tarixində özünün dəstxətti ilə seçilən, səhnədə real həyat motivlərini əks etdirən, üslub və janr cəhətdən realizmlə mücərrəd təfəkkürün sintezini yaradan bir sənətkar kimi tanınır. Belə bir sintez şəklində yazılan əsərlərdə isə cinayətin motivini anlamaq cinayətkarı tapmaqdan daha çətin olur. Ənənəvi dedektiv əsərlərdən fərqli olaraq, F. Dürrenmattın dedektiv nəsrində mübahisələr açılmır, fikir və anlayışlar inkişaf etmir. F. Dürrenmatta görə əsərdə əsl yazıçı əməyi insan qabiliyyətlərini düşünmək, imkanların son həddini axtarmaq və həqiqəti ortaya qoyan bu bədii oyunda iştirakdan ibarətdir. Məhz bu düşüncə ilə F. Dürrenmatt yaradıcılıqda kamilliyə çatdı. Dürrenmatt yüksək intellektuallığı özündə əks etdirən dedektiv ustasıdır. Lakin bu keyfiyyətin mənşəyi müəllifin gənc yaşlarında apardığı fəlsəfi araşdırmalarında deyil. Tədqiqatçılar yazıcının dedektivə olan meylini onun daxili aləmi ilə, ətraf aləmə olan münasibəti ilə əlaqələndirirdilər. Məsələn, rus tədqiqatçısı N. Pavlova yazır: “Miskinlik müxtəlif formalarda onun bütün nəsrində mövcuddur...” [4.205].

Yazıcının öz bitməmiş əsərlərinə yenidən qayıtması və ya eyni mətn üzərində dəfələrlə düzəliş edib, yenidən nəşr etdirməsi rus tədqiqatçılarının tənqid obyektinə çevrilmişdi. N. Pavlovanın fikrincə, F. Dürrenmattın nəsrində mövzu əksikliyi hökm sürür. Məsələn hələ bitməmiş “Şəhər” romanında öz əksini tapan labirint mövzusu yazıcının “Tunel”, “Tibetdə qış müharibəsi”, “Minotavr” kimi digər əsərlərində də təkrarlanır. Görünən isə odur ki, eyni motiv və obrazlar müəllifi tərk etmir, onun özü ilə birgə inkişaf edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Dürrenmatt. F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 288 s.

2. Дюрренматт Ф. Зимняя война в Тибете. Изд-во «Азбука», 2000, 272 с.

http://loveread.ec/view_global.php?id=27194

3. Дюрренматт Ф. Город. Изд-во «Радуга», 1990.

<https://libking.ru/books/prose-/prose-contemporary/293047-7-fridrih-dyurrenmatt-gorod>.

4. Павлова Н. Невероятность современного мира. Изд-во «Радуга», 1990, с. 256.

Açar sözlər: Dedektiv roman, janr üslubu, fəlsəfi fikir, replika, sosial münasibət, labirint, tunnel, dünyanın xaotikliyi

SUMMARY

POSTMODERNISM FEATURES IN THE CREATIVITY OF FRIEDRICH DURRENMATT

An article titled "Postmodernism features in the creativity of Friedrich Durrenmatt" is important for introducing Friedrich Dürrenmatt, German writer, playwright, publicist and ultimately detective master, selected from his contemporaries in European literature among Azerbaijan readers. The research of the article covers the early period of the writer's creativity and the period of detective works. The fragments from the author's famous works are presented in the article.

Key words: detective novel, genre style, philosophical thought, replication, social relationship, labyrinth, tunnel, world chaoticity

РЕЗЮМЕ

ПОСТМОДЕРНИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ Ф. ДЮРРЕНМАТТА

Статья под названием «Постмодернистические особенности в творчестве Ф. Дюрренматта» актуальна с точки зрения ознакомления азербайджанского массового читателя с творчеством современного европейского писателя немецкого происхождения драматурга, публициста и мастера детективного жанра Фридриха Дюрренматта. Исследование творчества писателя в статье охватывает период, начиная с ранних произведений и включая время написания детективов. В статье даны цитаты из знаменитых произведений автора.

Ключевые слова: детектив роман, стиль жанра, философская мысль, реплика, социальные отношения, лабиринт, туннель, хаотичность мира

Rəuşi: prof. C. Q. Nağıyev